

ՄԱՏԵՆԱԽՕՍԱԿԱՆ

ՄԻ ԿԱՐԵՒՈՐ ԳԻՒՏ

Des heiligen Irenäus Schrift zum Erweise der apostolischen Verkündigung in armenischer Version entdeckt. Herausgegeben u. ins deutsche übersetzt v. Lic. Dr. Karapet Ter-Mékérttschian u. Lic. Dr. Erwand Ter-Minassiantz mit einem Nachwort u. Anmerkungen v. Adolf Harnack, Leipzig, 1907.

Ս. ԻՐԵՆԵՍԻ (Երանոս) Յոյց անաթեմական Քառօրեանց գտնուած հայերէն թարգմանութեամբ. Հրատարակեցին և թարգմանեցին դերմաներէն Լից. դր. Կարապետ (Վարդապետ) Տ Մկրտչեան և Լից. դր. Երուանդ (Վարդապետ) Տ Մինասեան, Ադոլֆ Հարնակի վերջաբանով և ծանօթութիւններով: Լայպցիգ, 1907 թ. գինն է 6 մարկ կամ 2 ր. 80 կ.

Մի կարևոր գիւտ նշանակեցինք այս գրախօսութեան վերնագիրը, որովհետև իրօք կարևոր նորութիւն է ոչ միայն Հայոց եկեղեցու թարգմանական մատենագրութեան, այլ ընդհանուր քրիստոնէութեան համար: Գրութեան հեղինակն է երկրորդ դարու երկրորդ կիսում ասորոյ Լուգդուսի կամ ներկայ Լիոնի նշանաւոր երէց և ապա նոյն համայնքի եպիսկոպոս Իրենիոս: Նա ծննդեամբ Փոքր Ասիայից էր և առաքեալների հետևող Պողիկարպոս Զմիւռնացու աշակերտը: Ներսէս Գ-ի օրով Կատանդ կայսեր ուղարկած Հայոց թղթի մէջ առաքեալներին հետևող եպիսկոպոսների և մատենագիրների շարքում յիշուած է և «Իրենիոս Գալիլիացի աշակերտ Պաղիկարպոսի յեկեղեղոջն Լաւողիկեցոց»: Եկեղեցու պատմութեան համար նորութիւն է, որ Իրենիոսը իւր եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւնն ոտացած լինի Լաւողիկիայում, Յայանութեան մէջ յիշուած Ասիայի եօթ եկեղեցիներից մէկը. գուցէ դորանով նորա իսկական հայրենիքն է տկարկուած: Յամենայն դէպս այսբանն անկասկած է, որ նա Փոքր Ասիայից էր և իւր կրթութիւնն ստացել է Բ. դարու առաջին կիսում ծաղկած՝ եկեղեցու նշանաւոր նահատակ և առաքեալների հետևող Պողիկարպոս Զմիւռնացու մօտ: Իրենիոս ինքը առ Ֆլորինոս գրած թղթի մէջ նկարագրում է իւր մանկութեան այն շրջանը, երբ լսում էր Պողիկարպոսին հէնց

նոյն իսկ Ֆլորինտի հետ: * Գիտնականներէց ոմանք նրան յոյն են համարում: ոմանք սեմական. առաջին կարծիքի ներկայացուցիչներն դիւսաւոր փաստը նորա անունն է և գրութիւններն լեզուն. սակայն դրահանապէս պնդել չէ կարելի, թէ և հաւանական է, որովհետեւ մինչև երկրորդ դարու վերջերը քրիստոնէութեան լեզուն բացառապէս յունարէնն է: Նոյն իսկ Գ. դարու սկզբներու մապրող փերիկեցի Տերատուղիանը իւր մի քանի շարադրութիւնները յունարէն է գրել: Եկեղեցու պատմութեան մէջ Իրենիոս հանդէս է գալիս առաջին անգամ որպէս ներկայացուցիչ Լիոնի խոստովանողների կամ վիանների (այդպէս էին կոչուում այն քրիստոնեաները, որոնք հաւատի համար տանջուել կամ բանդարկուել էին), որոնց թուղթը նա տանում է Հռովմի ելեւթերոս եպիսկոպոսին [177—190]: Այդ ժամանակ նա դեռ ևս երէց էր, ինչպէս երևում է եւտերիոս Կեսարացու պատմութեան մէջ պահուած ընծայութեան թղթից (ե. 4): Հռովմից վերադառնալուց յետոյ՝ նա ընտրւում է Լիոնի եպիսկոպոս և վարում է այդ պաշտօնը մինչև դարու վերջերը: Երբև եպիսկոպոս շատ կենդանի մասնակցութիւն է ցոյց տուել եկեղեցին յուզող հարցերի մէջ, յատկապէս զատիկի վէճի առթիւ, որ ծագել էր Հռովմի և Փոքր Ասիայի եկեղեցիների մէջ:

Բայց նա առաջնակարգ հռչակ է ստացել իւր մատենագրական գործունէութեան համար: Տարաբաղդաբար նորա գրութիւնները մեծ մասով կորել են, մնացել են միայն հատակոտորներ այլ և այլ լեզուներով, ի թիւս որոց և հայերէն, որ հրատարակել են Պիտրա և Հարվէյ: Ամբողջութեամբ մեր ձեռքն է հասել, բայց լատիներէն թարգմանութեամբ միայն, ** նորա գլխաւոր երկը Ընդդէմ Հերձուածոց, որի մասին յաճախ յիշում է եւտերիոս Կեսարացին: Ընդդէմ Հերձուածոց գրքի բուն վերնագիրն է *Ἐλεγχος καὶ ἀνατροπὴ τῆς ψευδωνύμου γνώσεως*—Ցանդիմանութիւն և եղծումն ստանուն գիտութեանն, բաղկացած հինգ գրքերից: Անհետ կորած շարադրութիւնների մէջ կարևորն էր համարւում *Εἰς ἐπιθείην τοῦ ἀποστολικοῦ κηρύγματος*—Ցոյցք առաքելական քարոզութեան՝ թարգմանուած մեր հայերի կողմից: Ահա այս երկու երկերից առաջին շորրորդ և հինգերորդ գրքերի, իսկ երկրորդի ամբողջական թարգմանութեան գիւտն է հայոց լեզուով, որ մենք կարևոր անուանեցինք: Գիւտի պա-

* Եւտերիոս Կեսարացի ե. 20.

** Th. Zahn, Irenäus յօդուածի մէջ RE 5 յիշում է, որ յունարէն բնագիրը գոյութիւն ունէր Ժ2. եւ Ժ3. դարերում, բայց այժմ կորած է:

տիւր պատկանում է Կարապետ վարդապետ Տ. Մկրտչեանին, որ 1904 թ. Երևանում փոխանորդ եղած ժամանակ, Կաթուղիէ եկեղեցու ձեռագիրները զննելիս նկատել է այս գրութիւնները: Այժմ այդ գրութիւններից վերջինը, գերմաներէն թարգմանութեան հետ հրատարակում են Կարապետ և Երուանդ վարդապետները: Բերլինի համալսարանի նշանաւոր ուսուցչապետ Ա. Հարնակ ևս, որ իւր Texte u. Untersuchungen հրատարակութիւնների շարքի մէջ է գետեղել այս գրութիւնը հրատարակիչների համաձայնութիւնն ստանալուց յետոյ, մի վերջաբան է աւելացրել և ծանոթութիւններ: Քրիստոնէական ամբողջ մատենագրութեան մէջ այս գրքի գոյութեան մասին միակ տեղեկութիւնը տալիս է Եւսեբիոս Ե. 26 «Եւ այլ միւս ևս ճառ ընծայեալ Մարկիանի ուրումն եղբօր ի ցուցակութիւն քարոզութեան առաքելոցն»: Սորանից աւելի ուրիշ տեղեկութիւն չկայ. հասկանալի է, թէ ինչպիսի՝ թանկագին պարգև են ընծայում մեր երկու միաբանակիցները այս հրատարակութեամբ հայոց մատենագրութեան և քրիստոնէական ընդհանուր գիտութեան: Այստեղ չենք կարող զոպել և չարտայայտել մեր խորին վիշտն ու ցաւը, որ այսպիսի մի կարևոր գիւտ, կատարուած Մայք Աթոռի միաբանների ձեռքով, չի հրատարակուում Ա. Էջմիածնում, որ նորա քարոյական հեղինակութեան և հրուշակին վայել էր, և կաւելացնենք, որ դժբա պատճառը հրատարակիչները չեն:

Ա՛րդ, ի՞նչ նշանակութիւն ունի այս գիրքը մեզ համար: Իրենիտ այն հայրերից մէկն է, որ շատ պարզ գաղափար է տալիս իւր ժամանակի քրիստոսաբանական հայեացքների և ընդհանրապէս աստուածաբանութեան մասին: Իսկ նորա կարծիքներն առանձին նշանակութիւն ունին, որպէս մի անձի, որ սնուել է և կրթուել Քրիստոսի անմիջական աշակերտների հետ կապ ունեցող անձանց շրջանում. քրիստոնէութեան երրորդ սերնդի լուսագոյն ներկայացուիչն է նա: Ներկայ աշխատութեամբ ոչ միայն պարզուում է այն դաղանիքը, թէ ի՞նչ է գրել նա վերնագրով միայն մեզ յայտնի երկի մէջ, այլ և շատ մեկին գաղափար ենք ստանում Իրենիոսի կրօնական և աստուածաբանական հայեացքների մասին. որովհետև այս գիրքը մի տեսակ հրահանգութիւն է Մարկիանէ անունով մէկին, որ հաւանօրէն գեռ նորափարժ էր: Յայտնի է, որ դաւանաբանական ձևերն ու հաւատալիքները եկեղեցու պատմութեան մէջ մի անգամից չեն յառաջ եկել, այլ հետզհետէ: Աւետարանների և առաքելական թղթերի մէջ չկան այն հանգանակները, որ հաւ-

ատակել են նիկիոյ, Կ. Պոլսոյ կամ Եփեսոսի ժողովները: Այլ նոքա ձև և կերպարանք են ստացել կամ թանձրացել են, եթէ կարելի է այսպէս ասել, հետզհետէ, նախկին դարերի քնթացքում. մենք չենք կարող ըմբռնել նոյն էութիւնն ու ծագման պատմութիւնը, մինչև շփանթմանը նախքնթաց հայեացքների և եղելութիւնների հետ: Այս տեսակէտով Իրենէսը եկեղեցու դաւանարանութեան և կրօնականութեան պատմութեան նշանաւոր օղակներից մէկն է: Ներկայ դրբով ոչ միայն համեմատութեան նիւթ ենք ստանում ստուգելու երկրորդ դարու միւս հեղինակների, ինչպէս Մելիտոսի, Հերմասի և նոյն իսկ Իրենիոսի Հերձուածոց դրբից ստացած տեղեկութիւններն ու կրօնական հայեացքները, այլ և նպութիւններ, որ միայն այստեղից ենք իմանում: Այս միակ գիրքն է, որից իմանում ենք, թէ ինչպէս էին հրահանգում երկրորդ դարու եպիսկոպոսները՝ քրիստոնէական հաւատի մէջ իրենց հաւատացեալներին:

Յիշենք միայն մի երկու կէտ մեր նախնթաց տողերի մէջ արտայայտած նկատողութիւնները լուսաբանելու համար: Եկեղեցական պատմութիւնից մեզ յայտնի էր մկրտութեան մի համառօտ հանգանակ, որ ծագել է Հռովմէ համայնքի մէջ Բ. դարու երկրորդ կէտերին: Այդ հանգանակի էական մասերի տարբերը, նոյն իսկ երբեմն բառացի, գտնում ենք այս գրքի մէջ: Իրենիոս երրորդ և եւթներորդ հառաւածների մէջ բացատրում է հաւատոյ և մկրտութեան նշանակութիւնը յանուն երրորդութեան: Յայտնի է, որ ն, Կասկարանի մէջ մկրտութեան հանգանակի երկու ձևակերպութիւն ունինք. Պօղոս առաքեալը Հռովմ. թղթի մէջ 2. 3. մկրտութիւնը միայն Յիսուսի անունով է յիշում, իսկ Մատթ. ԻԸ. 19 երրորդութեան անունով, որ սակայն աստուածաբաններից ոմանց կողմից ներմուծութիւն է համարուած: Ահա մի երկրորդ վկայութիւն ևս, որ երկրորդ դարում ընդհանրացած է յանուն երրորդութեան հանգանակը: Աւելին կասենք 47. հառաւածի մէջ Հօր և Որդու յարաբերութեան և էութեան բացատրութիւնը, կամ Ա. Հոգու ազդեցութիւնը մարդարէների և առաքեալների վերայ յիշեցնում է Նիկիոյ հանգանակը:

Իրենիոսի հայեացքների վերաբերութեամբ նորութիւն է, որ նա երկրորդ եօթ պարունակ է ընդունում Վաղենտինոսի հետ, որի դէմ մաքառում է իւր գլխաւոր երկի մէջ: Եօթն պարունակների համեմատ ել բաժանուած են երկնային զօրութիւնները՝ հրեշտակներն ու հրեշտակապետները, որոնք Որդու և Հոգու հետ փառաւորում են Հօրը (9, 10, 11 4. 5): Ընդ

դժուած միտքը նոյնպէս կարենոր է դաւանաբանութեան պատմութեան համար: Ինչպէս յայտնի է երեք անձնաւորութեան եւթադարձութեան և հաւասարութեան գաղափարները երկար ժամանակ զբաղեցրել են եկեղեցու հայրերին Որիգենէոսից սկսած մինչև նորա վարդապետութեան վերջնական դատապարտութիւնը:

Քրիստոսաբանական կարենոր խնդիրներ են արծարծուած 30, 31, 32 պրակներէ մէջ: առաջնում նախագոյութեան խնդիրը, իսկ վերջինների մէջ մարդեղութեան հնագոյն ձևակերպութիւններից մէկը: Խոչի խորհուրդն ու նշանակութիւնը բացատրուած է 34, 41, 45, 56 պրակների մէջ: Վերջին պրակների մէջ արտայայտուած է Իրենիոսի պարզ և մաքուր կրօնականութիւնը, հրէական և քրիստոնէական կրօնների տարբերութիւնները, սիրոյ բարձր նշանակութիւնը:

Իրենիոսից թէև ունէինք վկայութիւններ Ստեփանոս Իմաստասիրի «Վասն անապահանութեան մարմնոյն ելն» և Սահակ կաթողիկոսի անունով մնացած գրութիւնների մէջ², բայց դժուար էր ասել, թէ այդ վկայութիւնները նորա երկերի ամբողջական թարգմանութիւններից են առնուած: Այժմ ոտուգւում է թարգմանութեան գոյութիւնը և պարզւում, որ վերոյիշեալ վկայութիւնները նոյնանում են հայերէն թարգմանութեան հետ: Հրատարակիչներն այդ վկայութիւններն ի նկատի ունենալով, յառաջաբանի մէջ որոշում են թարգմանութեան ամենից ուշ ժամանակը: Ստեփանոս Իմաստասէրը նոյն համալրելով Բ. դարու առաջին կիսում ծաղկած նշանաւոր Սիւնեցու հետ, իսկ Սահակ վարդապետ՝ Հայոց կաթողիկոս և մեծ թարգմանիչը՝ Սահակ Զորափորեցու, որ ապրում էր 3- դարու վերջերին: Սակայն կարծում ենք, որ թէ մէկ և թէ միւս եւթադարձութիւնը սխալ է: Ստեփանոս Իմաստասէրը նոյն չէ Սիւնեցու հետ, և հաւանօրէն անվաւերական է այդ գրութեանը, որի հեղինակն ապրում էր մօտաւորապէս Բ. դարու կէսերից մինչև Թ. դարու վերջերը: Իսկ Գերբ թղթոցի գրութեան հեղինակ Սահակ Զորափորեցին լինել չէ կարող, որովհետև օգտուում է Սիւնեցու թարգմանութիւններից և Գերմանոսին գրած թղթից: Առաջին խնդիրը ապացուցել ենք մեր

* Առաջինը հրատարակել է Գալուստ Տ. Մկրտչեան, Ստեփանոս Իմաստասէր, Վաղարշապատ, 1902, իսկ երկրորդը տպագրուած է Գիրք Թղթոցի մէջ, եր. 415:

«Գաւիթ լիլիսոսիայ (Հարքացի)» ուսումնասիրութեան մէջ, որ տպագրուած է «Արարատ»-ի մէջ ներկայ համարից, իսկ երկրորդի վերաբերութեամբ խոստանում ենք պարզել առանձին յօդուածով յետագայ համարներից մէկի մէջ, մատենախօսական շրջանից շատ չհեռանալու համար: Միայն այժմեանից յայտնենք, որ բացի վերոյիշեալ հեղինակներից Իրենիոսի նոյն վկայութիւններն ունի և մի երրորդ հեղինակ՝ Տ. Յետու Խոսխոռունեաց եպիսկոպոս կամ Տ. Յուսէփ, որից օգտուել է Ստեփանոս Իմաստասէր: Այս նկատողութիւնն անելով հանդերձ՝ անհաւանական չենք համարում, որ Թարգմանութիւնը կատարուած լինի հելլենատէրների շրջանում, այսինքն է. դարում: Հայ Թարգմանութեան լեզուն այդ շրջանի կնիքն է կրում: Յունարէնից է Թարգմանուած, թէ ասորերէնից, երկուսի համար էլ նշաններ են գտնում հրատարակիչները, բայց այդ խնդիրն առ այժմ Թողնում են անորոշ:

Մի ուրիշ կարեւոր խնդիր ևս հրատարակիչները շօշափել են յառաջաբանի մէջ: Արդեօք նոյն Թարգմանչի դործն է Ընդդէմ Հերձուածոց վերջին երկու գրքերի և Յոյցք առաքելական քարոզութեան Թարգմանութիւնը և միայն այդքանն է հայերէն Թարգմանուած Իրենիոսից: Առաջին հարցին պատասխանում են դրական մտքով, աչքի առաջ ունենալով Թարգմանութեան լեզուի նմանութիւնը երկու գրքերի մէջ և նրանց ընդհանուր վերնագիրը—Յոյցք առաքելական քարոզութեան,— որ իսկապէս ներկայ հրատարակութեան վերնագիրն է: Իսկ երկրորդ հարցին խոստանում են վերադառնալ Իրենիոսի ամբողջ հրատարակութեան ժամանակ, երբ Իրենիոսի հատակոտորները հաւաքուած և Ստեփանոս Ռոշքայի (1670—1739) տուած տեղեկութիւններն ու բառարանն ուսումնասիրուած կլինին: Վերջին հեղինակի՝ Բարժնիոսից առած՝ տեղեկութեան համեմատ՝ «Հայք ունին զայսոսիկ (Ընդդէմ Հերձուածոցի հինգ գրքերը) յոյժ ճոխաբար ի հայ լեզու յեղեալ», իսկ Հ. Տաշեան, որ իւր Վիեննայի Մխիթարեանց Ձեռագր. ցուցակի մէջ, եր. 680, մէջ է բերում այս տեղեկութիւնը, աւելացնում է, թէ նոյն Ստեփանոս դորժ է ածել վերոյիշեալ գրքի լիակատար օրինակը իւր բառգրքի մէջ:

Աւրախութեամբ սպասելով այս խոստման կատարման, աւելորդ չենք համարում ընթերցողների հետաքրքրութեան համար մատնացոյց անել մի քանի յայտնի հատակոտորների վերայ, որ մասամբ հրատարակել են Պիտրա և Հարվէյ Իրենիոսի այլ և այլ գրուածքներից, իսկ մասամբ ևս միայն ձեռագիր-

ներկից են յայտնի: ա) Ֆլորենտո երէցին ուղղուած *Περὶ μοναρχίας* — Վասն միապետութեան գրութեան հայերէն թարգմանութիւնն առնուած մի վկայութիւնից: բ) Մի հատուած մանտանական Բլատոսի դէմ գրուած *περὶ σχίσματος* — Վասն հերձուածոց վերնագրով^{**}: գ) Վիեն կամ Վեննա քաղաքի (հարաւային Գալլիայում) Գեմետրիոս սարկաւազին ուղղուած *περὶ πίστεως λόγος* — Բան վասն հաւատոյ. այս գրութեան մաս է համարում Յանը Հարվէյի (II, 460—430, 31) տպած ասորերէն, արաբերէն և հայերէն պատճառաւ հատուածը[†]: զ) Հայերէն թարգմանութեամբ հրատարակել են Հարվէյ (II, 464 № 32) և Մարտին եր. 31 Իրենիոսի մի քարոզի հատուած, Մատթ. Ի. 20 մասին: Զարբանաւեան^{***} յիշում է մի ուրիշ հատակոտոր «(ի Մատթէոսի մեկնութենէն) ի խորհուրդ տօնի յարութեան»: Շատ հետաքրքրական է յատկապէս նոյն Զարբանաւեանի յիշած՝ «Երևանոսի յաղաքս գնացից Առաքելոցն և Բանից հերձուածողաց» գրութեան ամբողջութիւնը գտնել, որ հաւանօրէն եւս երիտի յիշած Ե. 20 «Աթեալք» գրութիւնն է ընդդէմ Վաղենտինիանոսի, կորած: Բոլոր այս հատակոտորները հաւանական են դարձնում, որ Իրենիոսի գործերից աւելի են թարգմանուած, քան այժմ յայտնի եղաւ հ. Կարապետի գիւտով:

Գերմաներէն թարգմանութեան մասին այսքանս կասեմք, որ սահուն է և ճիշդ, ուրեմն ունի ամեն մի թարգմանութիւնից պահանջուած դիմաւոր յատկութիւնները: Պրոփ. Հալնալի իւր վերջնական մէջ յայտնում է, որ ստուգութեան համար յանձնել է հայագէտ դր. Ֆինկին համեմատելու հայերէնի հետ, և վերջինս հաստատել է թարգմանութեան հարազատութիւնն ու զեղեցիկութիւնը:

Գ. Վ. Յովսէփեան

* Եւսեբիոս Կեսարացի. Ե. 20.

** RE⁵ Irenäus յղումով:

*** Մատենադարան հայկ. Թարգմանութեան. Վենետիկ. 1889.